

उसतोड कामगार महिला आणि स्वच्छता व आरोग्य

प्रा. संतोष विश्वनाथ यादव

विभागप्रमुख - समाजशास्त्र विभाग

सुवालाल पाटणी कला व वाणिज्य महाविद्यालय

पुलगाव जी.वर्धा

सारांश :-

उसतोडीचे काम हे जोडीने केले जाते, ज्यामध्ये बहुतांश एक स्त्री आणि एक पुरुष अशी जोडी असते. बहुतांश उसतोड कामगार हे स्थलांतरित कामगाराच असतात कि ज्यामुळे या कामगारांच्या समस्या आणखीनच वाढतात. त्यातही पुरुष कामगारांच्या समस्यांच्या तुलनेत स्त्री कामगारांच्या समस्या जास्त आणि गंभीर स्वरूपाच्या असलेल्या दिसून तर येतात मात्र त्यांची म्हणावी त्या प्रमाणात चर्चा होतांना दिसून येत नाही. एक उसतोड कामगार म्हणून स्थलांतरीताचे जिने जगणे हे अत्यंत जिकरीचे काम पण त्यातही स्त्रियांना स्थलांतरीताचे जिने जगणे पुरुषांच्या तुलनेत खूप त्रासदायक असलेले दिसून येते. सदर अध्ययनाच्या माध्यमातून उसतोड कामगार महिलांच्या या विविध समस्यांपैकी स्वच्छता व आरोग्याशी निगडित समस्यांची चर्चा करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. आपल्या मूळ गावापासून दूर स्थलांतरीताचे जिने जगात असतांना कोणत्याही सोयी-सुविधा उपलब्ध नसल्यामुळे या महिला शारीरिक स्वच्छते सारख्या प्रश्नाबद्दल गंभीर नसलेल्या दिसून येतात. सर्वात महत्वाचे म्हणजे उसतोड कामगार या वर्गात अशिक्षितपणाचे प्रमाण खूप मोठे असल्याने या स्त्रियांमध्ये स्वच्छतेचे महत्त्व आणि गांभीर्यही म्हणावे तेव्हा दिसून येत नाही. शिवाय मुलभूत सुविधांचा अभाव हे कारण सुद्धा तेव्हाच जबाबदार असल्याचे दिसून येते. शारीरिक स्वच्छतेच्या बाबतीत दुर्लक्ष केल्याचा दूरगामी परिणाम उसतोड कामगार महिलांच्या शरीरावर होतांना दिसून येतो. करिता सदर अध्ययनाच्या माध्यमातून उसतोड कामगार महिलांशी निगडित स्वच्छता व आरोग्याच्या प्रश्नाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संज्ञा :-

स्थलांतर, खोपी, फडके

प्रस्तावना:-

उसतोड कामगार हा वर्ग हंगामी आणि स्थलांतरित कामगार वर्ग म्हणून ओळखला जातो. मुळात या उसतोड कामगार वर्गाला अनेकानेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. असे असले तरीही उसतोड कामगार वर्गाचे लिंगाच्या आधारावर त्यातल्या त्यात दोन स्वतंत्र वर्ग पडतात. हे वर्ग म्हणजे स्त्री उसतोड कामगार व पुरुष उसतोड कामगार होय. स्थलांतरीताचे जिने जगतांना उघड्यावर राहणे, उघड्यावरच शारीरिक स्वच्छतेशी निगडित क्रिया करणे या सारख्या बाबी एकवेळ पुरुषांना चालून जातात मात्र याच बाबी स्त्रियांच्या बाबतीत मात्र फारच त्रासदायक ठरतात असे दिसून येते. बहुतेक वेळा उसतोड कामगार हे 100 ते 200 किलोमीटर किंवा त्यापेक्षाही जास्त अंतरावरून स्थलांतर करून उसतोडीकरिता आलेले असतात. त्यामुळे ते आपल्या सोबत खूपच थोड्या गरजेच्या वस्तू आणतात. शिवाय त्यांना कारखाना परिसर अथवा उस क्षेत्रात तात्पुरती खोपी करून किंवा उघड्यावर राहावे लागते. पिण्यासाठी व शारीरिक स्वच्छतेसाठी पाण्याची उपलब्धता असेलच याची कोणतीही शास्वती त्या ठिकाणी नसते. शिवाय ज्या ठिकाणी त्यांची तात्पुरती वस्ती असते त्या ठिकाणी स्वच्छतेच्या कोणत्याही मानकांची काळजी घेतलेली नसते. आसपास धूळ, कचरा यांचे साम्राज्याच असलेले दिसून येते. अश्या परिस्थितीत या कामगारांना स्वतःच्या शारीरिक स्वच्छतेची काळजीच घेता येत नाही. स्त्रियांची अवस्था तर त्याहूनही वाईट असलेली दिसून येते. परिसर आणि शारीरिक स्वच्छतेच्या प्रश्नाबरोबरच स्त्रियांच्या बाबतीत मासिक पाळीच्या काळातील स्वच्छता हा मुद्दाही अत्यंत गंभीर आणि काळजीचा असलेला दिसून येतो. या सर्वांचा एकत्रित आणि दूरगामी परिणाम स्त्रियांच्या आरोग्यावर झालेला दिसून येतो. करिता सदर अध्ययनाच्या माध्यमातून उसतोड कामगार महिलांच्या स्वच्छता व आरोग्याशी निगडित प्रश्नावर चर्चा करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

पूर्वलिखित साहित्याचा आढावा :-

Marceli Rocha Leite आपल्या अध्ययनात असे म्हणतात कि उसतोड कामगारांना दीर्घकालीन आरोग्याच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. यामध्ये प्रामुख्याने जे दीर्घकालीन आजार दिसून येतात त्यात स्वसनाचे विकार, हृदयासम्बंधीचे विकार, रक्तवाहीण्या सम्बंधीचे विकार, नेत्र विकार म्हणजेच दुष्टी अथू होण्यासारखे विकार, त्वचाविकार आणि सांध्यांशी संबंधित विकार आढळून आले. नवनाथ लवाटे, स्वाती पाटील आणि आर.जी. जाधव आपल्या अध्ययनात असे मांडतात कि या कामगारांना पाण्याच्या सुविधा, आरोग्याच्या सुविधा, शैक्षणिक सुविधा, स्नानगृह, सौचालय इ. सुविधा अपुर्या प्रमाणात मिळतात असे आढळून आले. शिवाय कष्टाचे काम असल्याने उसतोड कामगारांमध्ये व्यसनाधीनतेचे प्रमाणही लक्षणीय आढळून आले. विवेक घोटाळे व सोमीनाथ घोळावे आपल्या अध्ययनात म्हणतात कि स्वच्छता गृहांची कोणतीही सोय नसल्याने उसतोड कामगार महिलांना उघड्यावरच सौच्छास बसावे लागते याचा त्यांच्या आरोग्यावरही विपरीत परिणाम होतांना दिसून येतो. संजीव सावंत आपल्या अध्ययनात म्हणतात कि निरक्षरतेमुळे अज्ञानातून परिसर स्वच्छतेची जाणीव नसल्याने या कामगारांमध्ये आरोग्याचे प्रश्नही आढळून आले. आरोग्याचे प्रश्न उत्पन्न होण्याला उसतोड कामगारांमधील व्यसनाधीनताही कारणीभूत असलेली दिसून आली. तंबाखू, विडी यासारख्या व्यसनाचे प्रमाण सर्वाधिक आढळून आले.

अध्ययनाची उद्दिष्टे :-

1. उसतोड कामगार महिलांच्या स्वच्छतेविषयक स्थितीचा आढावा घेणे.
2. उसतोड कामगार महिलांच्या आरोग्यविषयक स्थितीचा आढावा घेणे.

गृहीतकृत्ये :-

1. उसतोड कामगार महिलांशी निगडित स्वच्छता विषयक स्थिती समाधानकारक नाही.
2. उसतोड कामगार महिलांची आरोग्यविषयक स्थिती समाधानकारक नाही.

अध्ययन पद्धती :-

सदर अध्ययन "उसतोड कामगार महिला आणि स्वच्छता व आरोग्य" या अध्ययनाकरिता प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपाच्या साधनांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

उसतोड कामगार महिलांची स्वच्छता व आरोग्य :-

उसतोड कामगार महिलांना उसतोडीच्या ठिकाणी एक महिला विशेष म्हणून ज्या मुलभूत सुविधा मिळायला हव्या त्या मिळू शकत नसल्याने त्यांना त्यांच्या आसपासच्या परिसराची स्वच्छता आणि वैयक्तिक स्वच्छता यांची काळजी घेता येत नाही. याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावरही प्रतिकूल स्वरूपात झालेला दिसून येतो.

परिसर स्वच्छता :-

परिसर स्वच्छता हा तसे पाहता सामुदायिक विषय आहे, परंतु नकळत हा मुद्दा स्त्रियांशी जोडला गेला आहे. कारण आजूबाजूच्या परिसराची स्वच्छता हि स्त्रियांनीच करावी अशी सामुदायिक मानसिकता आढळून येते. उसतोडीसाठी गेलेल्या कुटुंबांमध्ये सुद्धा राहण्याची जागा आणि आसपासचा परिसर यांची स्वच्छता करणे हि जबाबदारी स्त्रियांवरच येवून पडते. उसतोड कामगार हे कारखाना परिसर आणि उस क्षेत्रात आपला तात्पुरता निवारा बनवतात. त्यांना राहण्यासाठी जी जागा उपलब्ध करून दिली जाते ती अत्यंत अस्वच्छ आणि आसपास कोणत्याही सुविधा उपलब्ध नसणारी असते. या परिसरात खूप जास्त धूळ असल्याने असा परिसर स्वच्छ करतांना स्त्रियांच्या आरोग्यावर त्याचा दूरगामी विपरीत परिणाम होतांना दिसून येतो.

पाण्याचा व आंघोळीचा प्रश्न :-

बहुसंख्य उसतोड कामगार हे स्थलांतरित असतात. त्यांना उसतोडीदरम्यान कारखाना परिसर व उस क्षेत्रात राहावे लागते. त्या ठिकाणी पाण्याची व्यवस्था बहुदा नसते. अश्या वेळी पिण्याकरिता स्वच्छ पाणी आणि त्याशिवाय इतर गरजांसाठी मोठ्या प्रमाणात पाण्याची आवश्यकत असते. पाण्याची अशी व्यवस्था करणे हि स्त्रियांचीच जबाबदारी मानली जाते. परंतु बऱ्याचदा पिण्यासाठी स्वच्छ पाणी मिळू शकत नाही त्याचा स्त्रियांसह एकूणच उसतोड कामगारांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतांना दिसून येतो. सर्वात महत्वाचे म्हणजे हे उसतोड कामगार ज्या ठिकाणी राहतात तेथे स्त्रियांना आंघोळीची कोणतीही सुविधा उपलब्ध नसते. त्यामुळे एन थंडीच्या दिवसांत या महिला सकाळी पहाटे अंधारातच उठून उघड्यावर कशी बशी आंघोळ उरकून घेतात. एकतर पाण्याची अनुपलब्धता, त्यात कडाक्याची थंडी आणि सुविधेचा अभाव या मुळे त्यांना स्वतःच्या शरीराची व्यवस्थित स्वच्छतीही करता येत नाही. या शिवाय कडाक्याच्या थंडीचा उसतोड कामगार महिलांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो.

लैंगिक संबंधाचा प्रश्न :-

मनीषा तोकले मिळून सार्याजणी या मासिकात आपल्या "उसतोड महिलांच्या समस्या" या शीर्षकाच्या लेखात अशी मांडणी करतात कि लैंगिक संबंधाच्या बाबतीत काळजी न घेण्यामुळेही या महिलांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतांना दिसून येतो. त्या अशी मांडणी करतात कि उसतोड कामगार रात्रीच्या वेळी जेवून झाल्यावर आपल्या बायकोला घेवून शेतात उघड्यावरच वेगवेगळ्या दिशांना घेवून जातात व लैंगिक संबंध उरकून घेतात. अश्या संबंधावेळी ते सुरक्षित संबंधांची कोणतीही काळजी घेत तर नाहीत शिवाय लैंगिक संबंधानंतर स्वच्छताही गंभीर्याने घेतली जात नाही. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम स्त्रियांना लैंगिक स्वरूपाच्या आजारांना सामोरे जावे लागणे हा दिसून येतो. त्यातही अशे लैंगिक आजार झाले तरीही लज्जेमुळे त्यांची चर्चा न करणे, दवाखान्यात न जाणे शिवाय सुविधेअभावी त्या लैंगिक आजाराशी निगडीत आवश्यक स्वच्छता न पाळता येणे या सर्व समस्यांना स्त्रिया सामोरे जातांना दिसून येतात.

मासिक पाळीच्या काळातील स्वच्छता :-

सर्वच स्त्रियांना महिन्याचे काही दिवस मासिक पाळीच्या त्रासाचा सामना करावा लागतो. मासिक पाळीच्या काळात स्त्रियांना पुरेसा आराम व स्वच्छतेची खूप काळजी घ्यावी लागते. मात्र स्थलांतरित उसतोड कामगार स्त्रियांना ना आराम मिळू शकतो नाही त्या योग्य ती काळजी घेवू शकतात. उसतोड कामगार स्त्रियांना मासिक पाळीच्या काळातही रोजच्या प्रमाणेच काम करावे लागते त्यांना यादरम्यान कोणत्याही प्रकारची सुट्टी मिळू शकत नाही. त्याहीपेक्ष्य जास्त गंभीर हे कि उसतोड कामगार महिला अज्ञान व गरिबी या कारणांमुळे मोठ्या प्रमाणात मासिक पाळी दरम्यान कपडा वापरात. 2020 साली महिला शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर काम करणाऱ्या महिला किसान अधिकार मंच या संघटनेने महाराष्ट्राच्या 8 जिल्ह्यातील 1041 उसतोड कामगार महिलांच्या अध्ययनातून अशी मांडणी केली कि यापैकी 83% महिला कामगार मासिक पाळीच्या काळात कपडा वापरतात. शिवाय कपडा धुण्यासाठी पुरेश्या पाण्याची सोय नसल्याचे 41% महिलांनी तर ओलाच कपडा पुन्हा वापरात असल्याचे 24% महिलांनी सांगितले. यावरून या विषयाची गंभीरता लक्षात येवू शकते. याचा गंभीर परिणाम विशेषतः बीड या जिल्ह्यात पहावयास मिळाला. या जिल्ह्यात उसतोड कामगार महिलांच्या कमी वयातच गर्भाशय काढून

टाकण्याच्या शस्त्रक्रिया खूप मोठ्या प्रमाणात झाल्याचे निदर्शनास आले. मासिक पाळीच्या काळात काम व स्वच्छतेची काळजी न घेतल्यामुळे जंतुसंसर्ग झाल्याने अश्या प्रकारच्या शस्त्रक्रिया झाल्याचे आढळून आले.

स्वच्छतेवीषयीची जाणीव :-

उसतोड कामगार महिलांच्या संदर्भातील स्वच्छतेच्या प्रश्नाची चर्चा करतांना सर्वात पहिली अडचण जी समोर येते ती म्हणजे उसतोड कामगार महिलांमधील अशिक्षितपणा. मोठ्या प्रमाणात महिला निरक्षर असल्याने त्यांच्यात स्वच्छतेच्या संदर्भातील जाणीव आणि जागृती म्हणावी तश्या प्रमाणात झालेली नाही. परिणामी या महिला स्वच्छतेच्या संदर्भात जी काळजी घ्यावयाची आहे त्याकडे एकतर दुर्लक्ष्य करतात किंवा त्यांना त्याबद्दल काही माहितीच नसते या सर्वांचा एकत्रित परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होतांना दिसून येतो.

निष्कर्ष :-

उसतोड कामगार महिला या आपल्या कुटुंबासोबत दूरवरून स्थलांतर करून उसतोडीच्या कामाकरिता येत असतात. शिवाय या महिलांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाणही खूप जास्त असते असे निदर्शनास येते. उसतोडीच्या ठिकाणी परिसराची अस्वच्छता, पिण्याच्या शुद्ध पाण्याची अनुपलब्धता याशिवाय इतर गरजेसाठीच्या पाण्याची अनुपलब्धता या सर्वांचा उसतोड कामगार महिलांच्या आरोग्यावर विपरीत व दुरागणी परिणाम होतो असे निदर्शनास येते. शिवाय मासिक पाळीच्या काळात उसतोड कामगार महिलांना आराम न मिळणे आणि मासिक पाळीच्या काळात योग्य त्या स्वच्छतेची काळजी न घेता येणे याचाही उसतोड कामगार महिलांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतांना दिसून येतो. त्यात निरक्षरता जास्त असल्या कारणाने या महिलांमध्ये स्वच्छता व आरोग्य विषयक जाणीव जागृतीही नसल्याचे आढळून आले.

उपाययोजना:-

सर्वात प्रथम उसतोड कामगार मग ते महिला असो कि पुरुष यांची रीतसर नोंदणी होऊन त्यांना कामगारांचा दर्जा मिळणे अत्यावश्यक आहे. विशेषतः उसतोड कामगार महिलांना वस्तीच्या आसपास किमान मुलभूत सुविधा कारखाना प्रशसनाकडून उपलब्ध करून देण्यात याव्यात. ज्यामध्ये पिण्याची व वापराच्या पाण्याची जागेवर सुविधा उपलब्ध होणे, सौचालयाची योग्य सुविधा उपलब्ध होणे आवश्यक आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे

मासिक पाळीच्या काळात उसतोड कामगार महिलांना पगारी रजा व आराम करण्याची सुविधा मिळावी. शिवाय मासिक पाळीच्या काळात स्वच्छतेची साधने त्यांना उपलब्ध करून द्यावीत. मासिक पाळीच्या काळात काय काय काळजी घ्यावी याचे त्यांना मार्गदर्शन उपलब्ध करून द्यावे.

संदर्भ :-

1. Marcelli Rocha Leite., Revista de Saudepublica, "Sugarcane cutting work, risks and health effects: a literature review" , Volum 5, 2018. Page No.1 to 11.
2. नवनाथ लवाटे, स्वाती पाटील, आर. जी. जाधव., "International Journal of Research and Analytical Reviews", "वसंतदादा सहकारी साखर कारखान्यातील उसतोड कामगारांच्या सामाजिक आर्थिक समस्या-एक अभ्यास", www.ijrar.org (E-ISSN 23481269, P- ISSN 2349-5138),

Volume 6, Issue 1, 2019 IJRAR March 2019, Page no. 235 ते 238.

3. विवेक घोटाळे व सोमीनाथ घोळावे, साप्ताहिक कर्तव्य साधना, "गोड साखरेची कडू कहाणी", 19 एप्रिल 2020.
4. संजीव सावंत., "हंगामी उसतोड कामगारांच्या समस्या संदर्भ-यशवंत सहकारी साखर कारखाना थेऊर, जी. पुणे.", टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, 1999. Page no. 279-283.
5. तोकले मनीषा "उसतोड महिलांच्या समस्या", मिळून सार्याजनी, सप्टेंबर 2018. पान क्र. 48-50.
6. महाराष्ट्र टाइम्स 'उसतोड महिलांच्या आरोग्याशी खेळ सुरूच' 10 ऑगस्ट 2021.
7. कामगार बिगुल "बीडमधील उसतोडणी महिलांचे गर्भाशय सक्तीने ऑपरेशन" 30 जुलै 2019.